

Віталій Михайловський

ЗАМКИ НА ПІСКУ

Олег Мальченко. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства (XV – середина XVII ст.)*. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства НАНУ, 2001. – 380 с.

Вивчення історії оборонних споруд на українських землях здавна належало до кола наукових зацікавлень як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. Тому появу праці Олега Мальченка як своєрідного підсумку майже 150-річних надбань попередників залишалось б лише вітати. Проте, на жаль, приводів для читацької радості книжка запропонує небагато, швидше навпаки. Почати варто з того, що в монографії, позначеній грифом «наукове видання», немає обов'язкового для робіт такого роду вступу з оглядом історіографії проблеми. Відтак, залишається лише здогадуватися, які ідеї та спостереження належать власне Автору, а які – його попередникам. Не встановивши, чи це компілятивна, чи дослідницька робота, простуємо далі. А далі більше: жодного слова не сказано ні про те, якими джерелами послуговувався п. Мальченко, ні про те, настільки повно зміг їх охопити і наскільки довіряв / не довіряв їхнім відповідям на поставлені запитання. Годі довідатися про цей секрет і зі «*Списку літератури та архівних джерел*», поданому наприкінці книжки (с. 348-363). Скажімо, тут згадується дев'ять актових книг Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Чому пощастило лише цим дев'ятьом, коли за XVI-XVII століття в архіві їх сотні, і кожна потенційно містить інформацію про укріплення? Те саме – стосовно друкованих джерел (у «*Списку...*» їх окремо не виділено, мабуть, залі-

чено до розряду «архівних»): наприклад, з понад 30-томного видання *«Akta grodzkie i ziemskie»* без жодних коментарів вихоплено лише два томи. Чим не сподобалася Авторіві решта?

Втім, до техніки роботи з джерелами ми далі ще повернемося, аналізуючи достовірність тих чи тих тверджень п. Мальченка, а зараз звернімося до змісту й структури рецензованої книжки. Вона складається з трьох розділів. У першому – *«Укріплені поселення південно-східного українського порубіжжя»* (с. 7-90) – йдеться про урядові та приватні ініціативи з розбудови мережі фортифікаційних споруд на порубіжжі, а також про особливості тутешніх фортифікацій. Другий розділ (с. 92-307) – це *«Каталог укріплених поселень Брацлавського, Київського і Подільського воєводства»*, укладений в алфавітному порядку. Третій розділ *«Додатки»* (с. 309-347) складається з картосхем, графіків, двох таблиць (перша – це реєстр укріплених поселень з карти Боплана; друга подає хронологію облог українських укріплень противником за XV – середину XVII ст., але без посилань на джерело інформації), а також каталога вірогідних укріплень і термінологічного словника. Завершує працю уже згаданий *«Список літератури та архівних джерел»* (305 позицій) і іменний покажчик.

Щодо першого розділу праці, то концептуально він являє собою загалом сумлінне реферування думок попередників – Михайла Грушевського, Никандра Молчановського, Леона Колянковського, Матвія Любавського, Юхима Сицинського та ін. Відтак, дискутувати з певними сумнівними чи застарілими твердженнями немає сенсу, бо Олег Мальченко за них відповідальності не несе, а його самостійної авторської позиції, відмінної від кимось і колись сказаного, мені виловити так і не вдалося. На такі ж засади спирається і підбір фактажу (а швидше – прикладів) до цього розділу: він або прямо відсилає нас до відповідних праць, або дошуканий за вказаними там орієнти-

рами з опублікованих матеріалів Литовської та Коронної метрик, «*Volumina legum*» тощо. Для повного комплекту повторено й деякі неточності та помилки «великих», які Автор не зумів помітити. Ось приклад з персоналіями: Ян Тенчинський у 1463 р. не був сандомирським воєводою, а Анджей Одровонж – краківським, як читаємо в книжці (с. 17). «Великі» ще цього не знали, натомість сьогоднішній історик такі речі обов'язково перевіряє за серією «*Урядники давньої Речі Посполитої XII-XVIII*»¹ (жоден з її томів у списку використаних праць не значиться). Те саме стосується Спитка з Мельштина, чия активність охарактеризована за давньою працею Молчановського (с. 9-11), хоча насправді, як нині відомо, немає жодного (!) документа про перебування Спитка на території Західного Поділля. Те саме – з приводу такої заплутаної теми, як «чорноморська політика» Корони Польської у світлі доручення відновити Караул, Качубеїв і Чорнигород Теодорику Бучацькому у 1442 році. Питання це настільки складне, що спроба утяти його за допомогою лише одного (і то не основного!) документа, згаданого Автором (с. 15), видається доволі сумнівною; при цьому обійдено увагою ревізію 1469 р. (надруковану ще в 1902 р.), з якої бачимо, що згадані міста перебували в руках Міхала з Бучача².

Стосовно другого розділу – каталога укріплень, то вести фахову дискусію про всі його статті не беруся, бо для цього треба було б не тільки знати джерельну базу всіх трьох воєводств щонайменше за 250 років, але й орієнтуватися у регіональних особливостях Корони Польської та Великого князівства Литовського. Тому мова піде, головним чином, про Подільське воєводство, яким я займаюся і яке доволі ясно представлене в каталозі. Але спершу про принципи його укладання та спосіб користування джерелами. Почати варто з того, що власне каталогові, на жаль, не передує вступ, де б пояснювалися його засади, і передовсім – що Автор розуміє під «укріпленим поселен-

ням». У дисертації Олега Мальченка, захищеній 1996 р. («Фортифікаційне будівництво на південно-східному українському порубіжжі (XV-XVIII ст.)» – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства), теж немає відповідного пояснення, йдеться лише про оборонну мережу як таку: *Під обороною фортифікаційною мережею ми розуміємо ряд складників, що її утворюють: укріплені поселення (державного та приватного підпорядкування) з фортифікаціями різних типів; озброєння та забезпечення пунктів оборони порохом, провіантом, гарнізоном; комунікації; оборонний потенціал місцевого населення* (с. 4 машинопису дисертації).

Отже, залишається хіба здогадуватися, що під поняття «укріплене поселення» у тексті книжки підпало все, звідки стріляли: чи то йдеться про замок поруч із поселенням, чи про міські укріплення як такі, чи про оточений валом «пригородок» довкола замку, де селилися замкові піддані, чи, врешті, про фортифікаційну систему, що поєднувала міські й замкові укріплення в спільну лінію оборони. Очевидно, зайве говорити, наскільки важливою була б тут авторська точність у показі «співвідношення ініціатив» для забезпечення оборони – панської та урядової (коли йдеться про замки й «пригородки»), або міщанської (у випадку міських укріплень). З іншого боку, приділивши чимало уваги українській специфіці фортифікацій замкового типу, як правило – дерев'яних (с. 74-87), Олег Мальченко ніде не коментує особливості міської оборонної традиції. Численні згадки в каталозі про вали та рови, якими оточувалися містечка, наштотують на думку про довге тривання ще доруської, давньослов'янської традиції укріплення городищ. У цьому контексті заслуговує на увагу і той відомий факт, що численні поселення фіксуються як розташовані на старих городищах, але неясно, чи вони існували безперервно, чи періодично безлюдніли й знову заселялися. Принаймні, викликає сумнів упевненість, з якою Автор

«започатковує» той чи той населений пункт точною датою забудови на місці «пустого городища» (пор.: Бердичів, с. 98; Биків, с. 100; Білилівка, с. 103; Бобровиця, с. 106 та ін.). Насправді ж точка відліку в цих випадках, як правило, мало суто канцелярське походження, а формула «на сирому корені» (*in crudo radice*), вживана у локаційних привілеях, далеко не завжди означала, що містечко осаджувалося посеред пустелі. Принагідно варто закинути Олегові Мальченку, що згадувані в його каталозі населені пункти не розкваліфіковано на містечка й села, хоча це мало б відігравати суттєву роль у наявності/відсутності оборонних укріплень, як правило – властивих у тій чи тій формі власне містечкам.

Недостатня орієнтація у статусних відмінностях населених пунктів особливо впадає у вічі, коли Автор аргументує своє припущення про наявність фортифікацій вживанням у документах терміну *oppidum* на позначення того чи того поселення Подільського воєводства. Тим часом це слово позначало як укріплене місто, грод, так і місто чи містечко взагалі³. У першому випадку, отже, мало б ітися про фортифікаційні споруди замкового типу, в другому – про традиційні для містечок рови чи вали, але в авторській інтерпретації одне й друге змішується під аморфною згадкою про «укріплення» (пор.: Бедрихівці, с. 97; Вербки (Райгород), с. 117; Відов, с. 119; Городище, с. 127; Гродек Кулаків, с. 131; Давидцівці, с. 134; Деражня, с. 136; Завале, с. 148; Копичинці, с. 172; Кормильче, с. 173; Шипівці, с. 298, та ін.). З іншого боку, чи не свідчить така «*oppidum* ізація» подільського прикордоння про наявність у кожному поселенні (у тому числі сільському, адже автори документів часто й самі плутаються, називаючи певні населені пункти *oppidum seu villa*, тобто «місто або село») безхитрісних укріплень – рову, валу, паркану тощо, які служили укриттям від набігів малих татарських загонів, а водночас фіксували простір, закритий для «чужого». Але тоді

каталог мав би перетворитися щонайменше на список населених пунктів, які користувалися міським правом, а це потребувало б від Автора набагато більше зусиль як в опрацюванні джерел, так і в історико-теоретичному забезпеченні своєї роботи.

Щодо самих позицій каталога, то при їх перечитанні важко позбутися враження випадковості, «вихопленості» інформації, замість її систематичної обробки, тобто замість того, що є основою всякого каталога. Обґрунтованість такого закиду, зокрема, виразно підтверджується дивним способом опрацювання серійних документальних видань, коли Автор одну інформацію з певного тому серії використовує, а іншу – з цього самого тому, не кажучи вже про наступні – проминає (конкретні приклади див. далі).

Безсистемність у ставленні до джерел знаходить своє логічне продовження і в тому, як Олег Мальченко оперує фактами, що запозичені ним від попередників. Таке джерельне забезпечення є в книжці абсолютно домінуючим, і в цьому, зрештою, не було б криміналу, якби Автор коментував ті чи ті посилання, або, принаймні, подавав їх «з перших рук», а не з компілятивних краєзнавчих та аматорських праць. Скажімо, при всій повазі до зусиль, вкладених свого часу в *«Історію міст і сіл Української РСР»*, мало в кого підніметься рука посилатися на це видання як на достовірне. Олега Мальченка сумнівна слава *«Історії...»* не злякала: він раз по раз наводить запозичені звідси дати й факти (пор. с. 91, 96, 99, 100 і т.д.). Не меншою довірою користуються у нього й популярні краєзнавчі видання путівникового типу: з історії Білої Церкви (с. 100), Полтави (с. 236), Сквири (с. 253-254) тощо. Деякі з цих посилань мають безперебільшення загадковий характер. Наприклад, у щойно згаданому випадку зі Сквирою вся історія її гіпотетичних фортифікацій зводиться до переказу відповідних пасажів з написаного місцевими ен-

тузіастами краєзнавчого нарису «Сквира – сторінки історії» (К., 1990). Ті, своєю чергою, довільно перетлумачили один із сюжетів книги відомого знавця старожитностей Київщини Едварда Руліковського, виданої у 1853 році, що Автор, за логікою, мав би перевірити, бо ця праця під № 255 значиться у його списку літератури. Тут же, у статті про Сквиру, натрапляємо на ще одну інформацію, наведену в згаданій праці Руліковського. Але і в цьому випадку (с. 254) нас знову відсилають не до книги, а до значно пізнішої статті Руліковського з енциклопедії «*Słownik geograficzny*» (бібліографічна позиція № 269). Тож питання, чи бачив п. Мальченко книжку Руліковського, залишаємо на розсуд кмітливого читача.

Взявши до уваги цей, сказати б, своєрідний спосіб користування фактажем з праць попередників, ми вже менше дивуватимемося тій обставині, що деякі з джерельних публікацій згадуються у бібліографічному переліку Олега Мальченка дубльовано. Такої уваги, зокрема, удостоївся щоденник Станіслава Освенцима: він, коли вірити п. Мальченку, був використаний аж у двох іпостасях – скороченому російськомовному перекладі 1882 р. (поз. № 73-74, с. 352) і повному оригінальному виданні, здійсненому в Кракові 1907 р. (поз. № 276, с. 363). Те саме – з відомим меморіалом Бернарда Претвича 1550 р.: героя прикордоння сумлінно читано і по-українському (поз. № 151, с. 357), і польською (поз. № 191, с. 359). Підкреслю – мова йде не про цитати, що виправдовувало б таке дублювання позицій, а лише про взяті **нібито** з оригіналу факти. Підкреслюю «нібито», бо зазвичай пояснення таких дивовиж просте: Автор, найімовірніше, взагалі не читав джерело – ні в перекладі, ні в оригіналі, лишень переписав посилення на нього з інших праць, додавши – для солідності – до власного бібліографічного переліку.

Це ще можна було б виправдати, якби йшлося про публікації, що становлять бібліографічну рідкість. Натомість

мість інакше, ніж браком уявлень про коректність дослідницької роботи, не поясниш випадків, коли публікацію чи обговорення відповідного джерела було здійснено в наші дні, ба більше – під грифом інституту, який опублікував книжку п. Мальченка, а тим часом примітка відсилає нас куди завгодно, окрім даної публікації. Наведу лише один приклад. У статті про Берлинці (с. 99) Автор апелює до сумнівної за точністю енциклопедії початку ХХ ст. «*Slow-nik geograficzny*», до мистецтвознавчої серії «*Матеріали до історії резиденцій*» Афганазія та до карти Боплана. Тим часом ті самі Берлинці 17 (!) разів фіксуються у перевиданій 1996 р. Інститутом археографії і блискуче прокоментованій Миколою Крикуном роботі Михайла Грушевського «*Барское старство*»⁴ (про двотомник самих актів старства, опублікованих тим-таки Грушевським у 1893-1894 рр., вже й не згадую – на відміну від Автора, який подав цю публікацію у списку нібито використаної ним літератури, поз. № 43-44; тут же, до речі, с й перше видання згаданого «*Барського старства*», поз. № 65).

Нанизувати приклади такого роду означало б переповісти чи не половину позицій каталога, тому обмежується лише тими випадками, де подільська частина реєстру містить грубіші помилки, викликані «недочитанням» (а швидше – надто своєрідним «читанням») використаних п. Мальченком джерел.

Гусятин (с. 133-134). Посилаючись на видану у Варшаві 1993 р. (у Автора 1989 р.) люстрацію Подільського воєводства 1564-1565 рр., Автор слушно пише, що в 1560-х рр. місто перебувало у володінні родини Свірчів. Відразу за цим, вже з посиланням на працю Чоловського 1926 р., повідомляється: тоді ж Януш Свірч побудував дерев'яний замок, реконструйований у 1630-х рр. (с. 133). А тим часом у шойно згаданій люстрації, причому на тій самій сторінці, яку подав п. Мальченко, читаємо: *Folwark też tam jest niezły, postanowiony drugą stroną rzeki pod miastecz-*

kiem przeciw zamkowi, ktry tego roku zgorzał. То читав Автор люстрацію чи ні? В кращому випадку – читав, але не дочитав (мабуть, сторінка була надто довга), у гіршому – просто списав посилання.

Давидківці, Лехнівці, Попівці (с. 134). Ототоження Давидківців з Попівцями не витримує критики, бо в акті поділу маєток між Яном і Міхалом Бучацькими, який сам п. Мальченко подає як першу згадку про Давидківці, присутній також «маєток Попівці» (*bona Popowcze cum villis...⁵*). Крім того, передача топоніму Dawydowcze як Давидківці є сумнівною, бо за ревізією 1469 р. у володінні Міхала з Бучача перебувала *villa Dawydowcze*, тоді як *villa Dawydkowcze in Szarnek et Noczlawa fluminibus* була записана на 100 гривень Янушу Кірдею⁶. Саме це, друге, село локалізується як с. Давидківці Чортківського району Тернопільської області.

Зіньків (с. 151-152). Тут знову маємо справу з «недочитанням» джерела: у бібліографічному переліку Автора згадується 8-й том «*Zbioru dokumentw malopolskich*» (поз. № 294), але до його статті про Зіньків не вміщено інформації стосовно надання містові магдебурзького права у 1444 р. (пор. відповідний документ⁷). Відтак, появу міських укріплень належало б датувати не першою половиною XVII ст., як у каталозі, а двома століттями раніше.

Кам'янець (с. 156-160). У статті про Кам'янець вкотре натрапляємо на інформацію «з других рук»: стверджуючи, що будівництво башти Рожанки розпочав у 1395 р. краківський воєвода Спитко з Мельштина, Олег Мальченко підкріплює цю думку посиланням на архітектурознавчу статтю Євгенії Пламеницької (поз. № 124 бібліографії). При всій повазі до праць п. Пламеницької навряд чи можна їх уважати за незаперечний авторитет у ділянці персоналій. Адже на сьогодні істориками констатовано, що немає жодного документу про діяльність Спитка на Поділлі, тож у цьому випадку думку Пламеницької належало пе-

ревірити за монографією Владзімежа Дворжачка – найавторитетнішого дослідника роду Лелевітів, до якого належав Спитко.⁸ У цій же статті не без подиву читаємо, що Владислав II Ягайло захопив Кам'янець у 1404 р. (за джерело Авторіві служить наївна красназавча праця В. К. Гульдмана 1901 р., в основу якої покладено «Хроніку» Стрийковського). Але звідки тоді взялися відомі надання Ягайла 1402 р. кам'янецькому війтові на с. Кормильче,⁹ або надання с. Зубрівки кам'янецьким домініканцям, датоване цим же роком (і опубліковане,¹⁰ до речі, у нібито використаному Автором 1-му томі серії «*Archiwum Sanguszków*», поз. № 187 бібліографії).

Сатанів (с. 247). Тут натрапляємо на чергове «недочитання» джерела: у 1431 р. село Сатанів було справді надане Петру Одровонжові, як слушно пише Автор, посилаючись на відповідний документ з 2-го тому «*Актив Барського староства*». Натомість поза його увагою залишилася така «дрібниця», як перша згадка про даний населений пункт 1404 р.: у нібито використаному в роботі томі «*Актив...*» відповідний документ опубліковано безпосередньо перед документом, на який Автор посилається.¹¹ Врешті, статус міста Сатанів отримав разом із Зіньковом у 1444 р., про що ми зі статті не дізнаємося, але можемо прочитати в «опрацьованому» Автором 8-му томі (позиція № 294 бібліографічного покажчика) серії «*Zbiór dokumentów malopolskich*».¹²

Смотрич (с. 256-257). Очевидним непорозумінням є твердження, що місто як «*oppidum*» згадується у документах 1448 та 1453 років. Адже починаючи з 1404 до 1448 р. збереглося понад два десятки згадок про населені пункти **Смотрицького повіту**, отже – Смотрич як повітовий центр був гродом (*oppidum*) щонайменше з 1404 р., а проаналізовано ці згадки, до речі, Миколою Крикуном у статті зі збірника, який опублікував Інститут археографії¹³.

Червоноград (с. 283-284). Автор пише, що *Червоноград* як «*oppidum*» згадується в 1448, 1469 і 1485 роках.

Насправді ж лише за першу половину XV ст. маємо понад 10 згадок про **Червоноградський повіт**, зібраних у щойно згаданій статті Миколи Крикуна.¹⁴ Не зайве нагадати й те, що слово *castrum* (термін куди точніший, ніж *oppidum*, для позначення фортифікаційних укріплень) поєднано з назвою Червонограда у 1436 р., і відповідний документ міститься у «використаному» Автором томі «*Zbiornu dokumentów małopolskich*».¹⁵

Підсумовуючи, доводиться констатувати, що Олег Мальченко, загалом справившись із вступною, загальноісторичною частиною поставленого перед собою завдання, виявив цілковиту безпорадність, коли звернувся до джерел. З наведених вище прикладів (а їх можна було б продовжувати) ми мали нагоду переконатися, що в рецензованій роботі характерно поєдналися брак обізнаності з тим, як належить формувати й використовувати ту джерельну базу, що відповідає меті дослідження, з недбалістю й несумлінністю. На завершення залишається додати, що книжку апробувала до друку Вчена рада академічного інституту, який у самій своїй назві апелює до джерелознавства. No comments.

¹ *Urządnicy małopolscy XII-XV wieku. Spisy* / Oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora i in. – Wrocław, 1990. – S. 129 (краківським воєводою з 1459 по 1472 р. був Ян з Пілиці); S. 228 (сандомирським воєводою з 1460 по 1472 р. був Дзєрслав з Ритвян). *Urządnicy podolscy XIV-XVIII wieku. Spisy* / Oprac. E. Janas, J. Kurtyka, W. Kłaczewski, A. Sochacka. – Krnik, 1998. – 244 s.

² *Bona regalia onerata in terris Russiae etc. // Źródła dziejowe*. T. XVIII, cz. 1. – Warszawa, 1902. – S. 60.

³ Див.: Demandt K. E. *Laterculus notarum*. 5. Aufl. – Marburg, 1992. – S. 175; Sondel J. *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*. – Kraków, 1997. – S. 694

⁴ Грушевський М. *Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.)*. / Післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна. – Львів, 1996. – С. 450.

⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. T. XII. – Lwów, 1887. – S. 329–330.

⁶ Bona regalia onerata. – S. 60, 61.

⁷ Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. VIII: Dokumenty z lat 1435–1450. Uzupełnienie: Dokumenty z lat 1286–1442 / Wydali Irena Sulikowska-Kuraś i Stanisław Kuraś. – Wrocław etc, 1975. – № 2490.

⁸ Dworzaczek W. *Lelewici Tarnowscy*. – Warszawa, 1971.

⁹ ZDM. – Cz. VI. – № 1651.

¹⁰ *Archiwum XX. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. T.1. – Lww, 1887. – S. 23–24.

¹¹ *Архив Юго-Западной России*. Ч. VIII, т. 2. – С. 327–328 (документ 1431 р.: с. 329–331).

¹² ZDM. – Cz. VIII. – № 2490.

¹³ Крикун М. *Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // Український археографічний щорічник*. Вип. 1.– К., 1992. – С. 162–163 (таб. № 3).

¹⁴ Там само.

¹⁵ ZDM. – Cz. VIII. – № 2185.